

OPEN ACCESS

Celoživotné vzdelávanie jako nástroj k efektívnemu riešeniu sociálnych problémov Rómov

Lenka Haburajová Ilavská

Pojem *vzdelávanie* chápeme ako *proces* zámerného získavania, osvojovania a rozvoja vedomostí, intelektových schopností a praktických skúseností, rozvoja rozumovej stránky osobnosti, jej myslenia a konania. Podporuje neustály rast a rozvoj slobodnej a uvedomelej osobnosti, ktorá v celoživotnom procese nadobúda nové kvality so zmenami v správaní a ovplyvňuje všetkých členov spoločnosti. „*Vzdelávanie je súčasťou celoživotného poznávania a štúdia v najdlhšej etape života človeka. Vyjadruje určité normy komplexu poznatkov a požiadaviek na vzdelanostnú úroveň človeka a spoločnosti*“ (Hotár a kol. 2000, s.449) Vzdelanie je proces cielavedomého a uvedomelého sprostredkovania a aktívneho osvojovania si poznatkov a skúseností rôzneho obsahu človekom i utváranie celkového postoja k svetu, životu. Je to dosahovanie určitého stupňa poznávania v celoživotnom procese utvárania a rozvoja osobnosti. Kvalitné vzdelanie je rozhodujúcim zdrojom budúceho rozvoja, prosperity a konkurencie schopnosti. J. Manniová (2004, s.52) uvádza: „*Význam vzdelania v súčasnom svete narastá — stáva sa rozhodujúcim faktorom rastu — stability*“. Vzdelanie je významným ukazovateľom vyspelosti štátu, je jedným z komplexných podmienok pre život — tzv. *index ľudského rozvoja*. Slovenská republika získala od roku 2000 medzi 162 hodnotenými krajinami 35. miesto.

CELOŽIVOTNÉ VZDELÁVANIE

Koncepcia celoživotného vzdelávania vychádza z materiálu Európskej komisie *Memorandum celoživotného vzdelávania* a je v súlade so strategickými dokumentmi Slovenskej republiky zameranými na oblasť vzdelávania a zamestnanosti. Jednotlivé ciele koncepcie sú v súlade so základnými princípmi trvalo udržateľného rozvoja v oblasti celoživotného vzdelávania. Spoločensko-hospodárskym vývojom v poslednom období sa *vygenerovala celospoločenská potreba prijatia stratégie celoživotného vzdelávania a celoživotného poradenstva* (ďalej len stratégia CŽV a CŽP) ako *nástroja na formovanie vedomostnej spoločnosti*. Najvýznamnejším dôvodom vzniku stratégie CŽV a CŽP je potreba systémovo zastrešiť existujúce subsystemy vzdelávania, vzájomne ich otvoriť a prepojiť do funkčných vzťahov doplnených celoživotným poradenstvom tak, aby spĺňali reálne potreby občanov, zamestnávateľov, verejnej správy a vzdelávacích inštitúcií ulahčiť prístup k vzdelávaniu, nadobúdaniu nových kvalifikácií a zamestnanosti počas celého aktívneho života občanov.

Celoživotné vzdelávanie zahrnuje výchovné a vzdelávacie aktivity uskutočňované v školskom subsysteme vzdelávania (materské, základné, stredné a vysoké školy) a v subsysteme mimoškolského vzdelávania (podnikové, rezortné, záujmové, občianske, iné vzdelávanie). Prvý subsystem označujeme ako *formálne* vzdelávanie, druhý ako *neformálne* vzdelávanie. Oba subsystemy vzdelávania možno charakterizovať ako

organizovanú činnosť cielenú na získanie vedomostí, schopností a zručností potrebných pre výkon konkrétnych činností, pričom v oboch systémoch je uskutočňovaná inštitucionálne, je štruktúrovaná podľa cieľov, počtu hodín a podpory učenia sa. Európska komisia však v poslednom období kladie zvýšený dôraz na činnosť vzdelávajúceho sa subjektu a k oboj uvedeným subsystémom pripája formálne (neinštitucionálne) učenie sa — vychádzajúce z každodenných aktivít spojených s prácou, rodinou alebo voľným časom; toto učenie nie je štruktúrované, nevedie k získaniu osvedčenia, je skôr príležitostné, nezámerné.

V oblasti hodnotenia kvality vzdelávania sú pre *formálne vzdelávanie* na základných a stredných školách vypracované učebné osnovy predmetov a v nadväznosti naň sú pripravované a overujú sa vzdelávacie a výkonové štandardy. Ako potrebné, sa v súčasnosti ukazuje zmeniť alebo podľa potreby spracovať a používať vzdelávacie štandardy na priebežné aj výstupné hodnotenie kvality výchovy a vzdelávania. V súvislosti s obsahom vzdelávania je potrebné uskutočniť komplexnú kurikulárnu transformáciu, vypracovať nové osnovy, učebnice a študijné materiály s moderným obsahom rešpektujúcu okrem iného i európsku dimenziu vo vzdelávaní. V *súvislosti s odborným vzdelávaním* v obsahu vzdelávania *absentuje* jeho užšie *prepojenie na potreby trhu práce*. V *oblasti vysokého školstva* je kvalita vzdelávania *zabezpečovaná akreditáciou študijných programov*, ktoré uskutočňujú fakulty vysokých škôl pravidelnou komplexnou akreditáciou činností vysokých škôl *v stanovených intervaloch*.

V oblasti *neformálneho vzdelávania* zatiaľ neexistuje účinný systém hodnotenia kvality. Problémom je absencia rámcových štandardov, určujúcich minimálne základné požiadavky pre určitý odbor činnosti. Vzdelávacie inštitúcie poskytujúce vzdelávanie mimo formálneho systému fungujú na báze ponuky a dopytu na trhu práce. Neexistuje systém, ktorý by vo všeobecnosti monitoroval kvalitatívnu úroveň poskytovania služieb v oblasti ďalšieho vzdelávania. Chýba systém prípravy odborníkov pre oblasť ďalšieho vzdelávania (poradcovia, metodici, lektori, manažéri vzdelávania).

Celoživotné poradenstvo predstavuje *komplex poradenských služieb* poskytovaných s rozličným disciplinárnym zameraním. V najužšom vzťahu k stratégii celoživotného vzdelávania a budovaniu vedomostnej ekonomiky je zo spektra týchto rovnocenných služieb *celoživotné kariérové poradenstvo* chápané ako „*pomoc jednotlivcom akéhokoľvek veku pri rozhodovaní o otázkach vzdelávania, odbornej prípravy, voľby zamestnania a rozvoji kariéry v ktorejkoľvek fáze ich života*“.

Celoživotné vzdelávanie nie je len preto výhodné, že človek získava osvedčenie o kvalifikácii, absolvovaní kurzu, či školení, ale psychologicky dôležitejšie sú aj faktory, že vzdelávanie *dáva človeku nový zmysel, novú nádej, je skúškou jeho síl a odhodlania*. Dobre organizované a flexibilné vzdelávacie ponuky by mali vytvoriť možnosti pre každého, kto má záujem vzdelávať sa. Ľudia by mali byť motivovaní, aby sa sami vzdelávali.

Cieľom stratégie celoživotného vzdelávania a celoživotného poradenstva je dobudovať systém celoživotného vzdelávania a celoživotného poradenstva tak, aby systém uľahčil občanom prístup k opakovanému a pružnému nadobúdaniu nových kvalifikácií prostredníctvom kvalitného vzdelávania získaného okrem formálneho aj v neformálnom systéme vzdelávania a v systéme informálneho učenia sa za pomoci komplexných služieb poradenstva počas celého života človeka a tým k udržaniu čo

najvyššej zamestnanosti a zvýšenie účasti populácie na celoživotnom vzdelávaní na 15 % pri dodržiavaní rovnosti príležitostí.

Špecifické ciele celoživotného vzdelávania možno zhrnúť do nasledovných bodov:

- *systémovo zastrešiť existujúce subsystemy vzdelávania* (formálne, neformálne vzdelávanie a informálne učenie sa), *vzájomne ich otvoriť, prepojiť*, aby spĺňali *reálne potreby* občanov, zamestnávateľov, verejnej správy a vzdelávacích inštitúcií pri dodržaní rovnosti príležitostí. Pri dosahovaní tohto cieľa je nevyhnutná spolupráca orgánov štátnej správy, sociálnych partnerov a zástupcov samosprávy,
- *zaviesť systém riadenia kvality* v neformálnom vzdelávaní certifikáciou vzdelávacích ustanovizní, certifikáciou lektorov a manažérov neformálneho vzdelávania a akreditáciou programov neformálneho vzdelávania v modulovej podobe s prideleným počtom kreditov pre neformálne vzdelávanie;
- *zaviesť uznávanie výsledkov* neformálneho vzdelávania, *zavádzať* podporné nástroje k motivácii účasti dotknutých subjektov na neformálnom vzdelávaní;
- *zaviesť systém priebežného monitorovania a prognózovania* vývoja vzdelávacích potrieb a tým reagovať na meniace sa potreby trhu práce využitím princípu učiacich sa regiónov;
- *zaviesť informačné služby pre celoživotné vzdelávanie* a vytvoriť podmienky pre zavádzanie inovácií do vzdelávania aj využitím princípu učiacich sa regiónov;
- vytvoriť a zaviesť národnú sústavu kvalifikácií a národný kvalifikačný rámec;
- *vytvoriť legislatívne a ďalšie podmienky* pre naplnenie oprávneného záujmu občanov mať štátom garantovanú možnosť primerane svojim schopnostiam a životným okolnostiam opakovane získať prístup k nadobudnutiu novej kvalifikácie počas svojho aktívneho života, rozvíjať kľúčové kompetencie pre celoživotné vzdelávanie a tým *aktívne zvyšovať svoju šancu na zamestnanosť*. Osobitnú pozornosť venovať vytvoreniu podmienok občanom so zdravotným postihnutím;
- *vytvoriť legislatívne a ďalšie podmienky* pre naplnenie oprávneného záujmu zamestnávateľov mať štátom garantovanú možnosť *získavať optimálne kvalifikovanú a pružne rekvalifikovateľnú pracovnú silu*, ktorá na požadovanej úrovni zabezpečí plnenie úloh zamestnávateľa zákonom o celoživotnom vzdelávaní;
- zabezpečiť podmienky pre štatistické hodnotenie účasti segmentov populácie na celoživotnom vzdelávaní;
- *podporovať rozvoj všetkých moderných foriem vzdelávania*, ktoré uľahčujú prístup občanom k vzdelávaniu a skracujú čas potrebný na rozšírenie a získanie kvalifikácie a osobitnú pozornosť venovať využívaniu nových technických a technologických možností *vo vzdelávaní občanov so zdravotným postihnutím*.

Súčasný trendy v celoživotnom vzdelávaní (CŽV), ktoré sú zväčša všetky identifikované v stratégiách jednotlivých členských štátov Európskej únie pomenúvajú tieto hlavné prvky:

- *Komplexnosť a flexibilita systému CŽV* — systém umožňuje učiacemu sa prestupnosť medzi formálnym a neformálnym systémom, a tak mu poskytuje možnosť zvoliť si flexibilné vzdelávacie trajektórie. Tento systém mu zároveň umožňuje

- uznať jeho dosiahnuté vzdelanie v ktoromkoľvek bode celoživotného vzdelávania. Orientáciu v tomto systéme zabezpečuje celoživotné poradenstvo.
- *Kvalifikačné rámce a kvalifikačné sústavy v CŽV* — niektoré krajiny Európskej únie majú vypracované svoje *národné kvalifikačné rámce* a popísané rôzne kvalifikácie vo svojich národných sústavách kvalifikácií. Tieto nástroje sú dôležité predovšetkým na orientáciu pre všetkých zainteresovaných vo vzdelávaní (učiaci sa, vzdelávacia inštitúcia, zamestnávateľ, štát), čo od nich vyžaduje trh práce. V kvalifikačných štandardoch sú totiž popísané tie vedomosti a zručnosti, ktoré sú potrebné na vykonávanie určitej pracovnej pozície. Poznať požiadavky trhu práce, znamená prispôsobiť vzdelávanie konkrétnemu cieľu v podobe dosiahnutej kvalifikácie.
 - *Modularizácia a kredity v CŽV* — ďalšou funkciou sústavy kvalifikácií je poskytnúť rámec na rozdelenie vzdelávacích programov, vedúcich k dosiahnutiu kvalifikácii (úplnej alebo čiastočnej) na kratšie jednotky (moduly), ktoré sú podľa váhy a dôležitosti ocenené kreditmi. Význam modulov spočíva v tom, že učiaci sa si môže prispôsobiť jednak tempo, akým bude postupovať pri vzdelávaní (nemusí absolvovať celý vzdelávací program naraz) a jednak to umožňuje vzdelávajúcemu uznať niektoré moduly (kredity), ktoré dosiahol predtým v rámci vzdelávania v inej vzdelávacej inštitúcii.
 - *Otvorený prístup k CŽV*- zavádza viacero možností ako *absolvovať vzdelávanie*, je charakteristický zavádzaním nových možností napr. e-learningové vzdelávacie programy. Na nové nároky vo vzdelávaní je potrebné pripraviť aj učiteľov a lektorov.
 - *Organizácia CŽV*- veľký dôraz sa v Európskej únii kladie na *efektívne alokovanie finančných prostriedkov do celoživotného vzdelávania*, ktoré sa realizuje predovšetkým prostredníctvom regionálnych a miestnych aktérov zúčastnených v celoživotnom vzdelávaní (samospráva, vzdelávacie inštitúcie, zamestnávateľia, odborové a mimovládne organizácie a občania). *Pre úspech celoživotného vzdelávania sa preferujú regionálne partnerstvá* zúčastnených aktérov, ktoré vedia najlepšie identifikovať súčasné, ako aj budúce potreby regionálneho trhu práce a vedia pre to mobilizovať celý vzdelávací potenciál). Poslednou dôležitou súčasťou organizácie CŽV je permanentná a cielená osвета (www.education.gov.sk).

CELOŽIVOTNÉ VZDELÁVANIE V KONTEXTE RIEŠENIA RÓMSKEJ OTÁZKY

Oblasť výchovy a vzdelávania rómskych detí v kontexte celoživotného vzdelávania je v Európe považovaná za prioritnú oblasť a javí sa ako kľúč k riešeniam rôznorodých problémov súvisiacich so životom rómskej populácie. Táto skutočnosť sa prelína všetkým vnútroštátnymi a medzinárodnými správami alebo ďalšími materiálmi, dohovormi, smernicami a pod. zaoberajúcimi sa riešením postavenia života rómskej komunity v národných spoločnostiach. S cieľom zlepšiť postavenie života Rómov v spoločnosti bola vyhlásená Dekáda začleňovania rómskej populácie 2005–2015 (ďalej len „Dekáda“). Dekádu prijalo deväť krajín Strednej a Juhovýchodnej Európy a je podporovaná medzinárodným spoločenstvom. (www.rocepo.sk)

Predstavuje prvé spoločné úsilie zamerané na zmenu života Rómov v Európe. Podľa Balvína (2008, s. 384) život má celú radu rovín. Prebieha taktiež na rôznych

úrovních. Striedajú sa v ňom rôzne životné pásma. Človek často prechádza z jednej roviny do druhej a stáva sa, že sebe samému, svojmu životu v tej druhej úrovni takmer nerozumie.

Dekáda predstavuje akčný rámec pre vlády a monitoruje pokrok v zrýchľovaní sociálnej integrácie a zlepšovania sociálneho postavenia Rómov v regióne. Slovenská republika ako členská krajina programu Dekáda začleňovania rómskej populácie 2005–2015 (ďalej len „dekáda“) bola predsedajúcou krajinou v dekáde od 1. júla 2009 do 30. júna 2010. Vláda Slovenskej republiky formálne prevzala predsedníctvo v programe dekáda od Srbskej republiky na 16. zasadnutí Medzinárodného riadiaceho výboru v Belehrade, ktorý sa konal 25.–26. júna. Predsedníctvo jednotlivej krajiny má za úlohu prinášať nové témy, ktoré z kontextu riešenia politiky vo vzťahu k životu Rómov na národnej úrovni zapojí ostatné členské krajiny, a tým vytvorí podmienky pre medzinárodný dialóg k nastolenej problematike. Zároveň má predsedníctvo rozvíjať samotný program dekády a zvyšovať povedomie verejnosti — majority i minority o význame začleňovania minoritnej skupiny Rómov do spoločnosti.

Cieľom slovenského predsedníctva bola podpora všetkých prioritných oblastí dekády — vzdelávanie, zamestnanosť, zdravie a bývanie, spolu s prierezovými témami a kontinuita s úlohami a cieľmi predchádzajúcich predsedníctiev. V rámci predsedníctva Slovenskej republiky boli organizované viaceré významné podujatia orientujúce sa na rómsku agendu. Medzi najvýznamnejšie patria Medzinárodný deň Rómov, medzinárodná konferencia o zdraví rómov, medzinárodná konferencia Dni sociálnej práce¹ a InteRRa8, Olympiáda ľudských práv a Medzinárodný odborný seminár Programy podpory sociálnej inklúzie znevýhodnených skupín obyvateľov. Komplementárnou aktivitou k Dekáde bolo zriadenie Rómskeho vzdelávacieho fondu, ktorého hlavným zámerom je poskytovať finančnú pomoc účastníckym krajinám Dekády na realizáciu cieľov národného akčného plánu Dekády v oblasti vzdelávania.

Zlepšením vzdelávacích výsledkov na dosiahnutie životnej úrovne porovnateľnej s vyspelými európskymi krajinami sa zaoberala aj správa Organizácie pre hospodársku spoluprácu a rozvoj (ďalej len OECD)¹ v špeciálnej štrukturálnej kapitole o vzdelávaní. V správe sa uvádza: „Na zvýšenie celkovej vzdelanostnej úrovne, ktorá je pod priemerom OECD a zmiernenie silného vplyvu sociálno-ekonomického zázemia na vzdelávacie výsledky, by mala vláda zvýšiť účasť detí na predškolskej výchove, znížiť stratifikáciu systému a zvýšiť kvalitu vzdelávania. Plánovanou reformou, ktorou by sa mali zaviesť bezplatné materské školy pre päťročné deti, rozšírením podpory zvýšenej účasti detí zo slabšieho sociálno-ekonomického prostredia už od veku 4 rokov. Zabezpečením, aby obce, ktoré neponúkajú primeranú ponuku materských škôl, túto ponuku zlepšili. Takáto reforma má zásadný význam pre zlepšenie vzdelávacích výsledkov rómskeho obyvateľstva. (Ekonomické prehľady OECD Slovenská republika, 2007)

Osobitný význam v otázke celoživotného vzdelávania Rómov má i Európsky sociálny fond, ktorý bol zriadený v roku 1957 Rímskou zmluvou o založení Európskeho hospodárskeho spoločenstva. Je najstarší zo všetkých štrukturálnych fondov, ktorý už

1 Dni sociálnej práce- história podujatia siaha od roku 2008 a gestormi podujatia boli prof. JUDr. Vojtech Tkáč, CSc. a doc. Haburajová Ilavská, PhD. InteRRa — gestorom podujatia je doc. PhDr. Balvín, CSc. ide o podujatie s obrovskými historickými koreňmi a stalo sa putovným podujatím vo viacerých krajinách.

takmer 50 rokov investuje svoje finančné prostriedky do programov, ktoré prispievajú aj k zvýšeniu odbornosti ľudí a rozvoju ich pracovného potenciálu. *Od roku 2004 Slovenská republika čerpá finančné prostriedky z Európskeho sociálneho fondu. Európsky sociálny fond je finančným nástrojom, ktorý podporuje vytváranie nových a lepších pracovných miest, rozvoj ľudských zdrojov, zvyšovanie produktivity práce a kvality a sociálnu integráciu na trh práce.*

Európsky sociálny fond:

- napomáha rozvíjať zručnosti a kvalifikáciu osôb, predovšetkým tých, ktorí čelia osobitým problémom pri hľadaní si práce, udržaní si práce a návrate do práce po neprítomnosti,
- podporuje členské štáty v ich snahe pri realizácii nových aktívnych politík a systémov zameraných na odstránenie hlavných príčin nezamestnanosti a na zlepšenie kvalifikácie,
- smeruje finančnú pomoc do jednotlivých oblastí, podľa problémov akým čeli

ZÁVER:

Otázka vzdelávania je kľúčová v riešení problematiky rómskej otázky ako i eliminácie a zmiernovania vzniku nepriaznivých sociálnych udalostí². V neposlednom rade sa orientuje na zvyšovanie kvality života rómskeho obyvateľstva. V oblasti vzdelávania je nesporne potrebné prijímať opatrenia na jeho zeefektívňovanie a kvalitu. Inšpirovali sme sa v mnohých veciach od iných krajín a prijímame tak rôzne opatrenia pre riešenie tejto oblasti. Medzi opatrenia a zároveň spoločenské ciele v oblasti vzdelávania patrí:

Zabezpečenie prístupu k povinnému vzdelaniu. Všetky krajiny zahrnuli zvýšenie stavu vzdelania rómskych chlapcov a dievčat medzi primárne zámery. Spoločný prístup zahŕňa: zavádzanie rómskych asistentov učiteľov do tried (Republika Srbsko, Republika Čierna Hora), zlepšenie miestneho zabezpečenia vzdelávania (Česká republika), zahrnutie rodičov do vzdelávania a iniciatív na prevenciu predčasného ukončenia školskej dochádzky a práca s tými, ktorí predčasne ukončia školskú dochádzku (Bulharsko, Chorvátsko), bezplatné poskytovanie učebníc (Macedónsko) a zlepšenie výsledkov rómskych študentov (Slovensko).

Realizácia integrácie a desegregácie. Prioritnou otázkou v týchto krajinách je integrácia rómskych žiakov zo špeciálnych škôl do všeobecných škôl. Opatrenia zahŕňajú: prehodnotenie metodiky testovania pre prijatie na špeciálne školy (Republika Srbsko), desegregácia škôl, vrátane materských škôl, presadenie právnych predpisov pre desegregáciu (Bulharsko), odstránenie všetkých segregovaných tried a škôl (Maďarsko, Rumunsko), antidiskriminačné opatrenia a mediálne kampane na podporu desegregácie (Macedónsko).

Rozšírenie prístupu k predškolskému vzdelaniu. Rozšírenie predškolského vzdelávania zahŕňajú do svojich akčných plánov všetky krajiny. Podrobnosti zahŕňajú:

2 Upadnutie človeka do určitej núdze, či už sú na to rôzne dôvody spočívajúce v jeho subjekte alebo v objektívnych determinantoch má negatívny dopad nielen na neho ale aj okolie. Tu môže pomôcť filozofia a etika ako ich prirodzená súčasť (Balvín, 2009, s. 67)

informačné kampane a prácu s rodičmi na podporu predškolskej dochádzky, zlepšenie pripravenosti rómskych detí na začiatok základnej školy (Slovensko) a podpora rodinám s nízkymi príjmami, aby mohli poslať svoje deti do predškolských zariadení.

Zvýšenie prístupu k stredoškolskému a nadstavbovému vzdelávaniu a vzdelávaniu dospelých. Mnoho krajín zaviedlo na stredoškolskom stupni mimoškolské programy, aby udržali študentov v škole. Taktiež sú bežné štipendiá na stredných a vysokých školách. Ostatné opatrenia zahŕňajú: dobrovoľnícke programy pre učiteľov (Chorvátsko), školiace a kariérne programy pre tých, ktorí predčasne ukončia školskú dochádzku (Slovensko), kurzy gramotnosti pre dospelých (Rumunsko, Republika Čierna Hora) a kariérne poradenstvo pre stredoškolských študentov (Republika Čierna Hora). (www.romovia.vlada.gov.sk)

LITERATÚRA

- Balvín, J. 2008. Psychologické a filozofické aspekty sociálnej práce. In: *Transformácia sociálnej sféry a sociálna práca: (Európa, právo a prax)*. Zborník príspevkov z vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou, ktorá sa uskutočnila na Univerzite Konštantína Filozofa v Nitre 29.-30. novembra 2007 / ed. Lenka Haburajová-Ilavská. Nitra : Fakulta sociálnych vied a zdravotníctva UKF v Nitre, 2008. ISBN 978-80-8094-231-1. s. 156-161.
- Balvín, J. 2008. Filozofie výchovy a multikulturalita. In *InteRRa 6 — zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie*. s. 381-390.
- Haburajová Ilavská, L. 2010. *Konceptualizácia v oblasti sociálnych služieb*. Praha: Hnutí R. 154 s. ISBN 978-80-86798-09-7.
- Haburajová Ilavská, L. 2008. *Záchranná sociálna sieť v Slovenskej republiky*. In: Dni sociálnej práce. Transformácia sociálnej sféry Slovenskej republiky a sociálna práca (Európa, právo a prax). Zborník príspevkov z vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou. Nitra: FSVaZ UKF.
- Haburajová Ilavská, L., Lehotzká, L. 2007. Francúzsko: Kočovníci Rómovia — manuší v kontexte vzdelávania. In: *Sociálna pedagogika v súčasnej spoločnosti*. Zlín: UTB, 2006. ISBN 978-80-7318-579-4
- Haburajová Ilavská, L., Lehotzká, L. 2006. *Komunitné sociálne služby v kontexte kultúrnej identity obyvateľov rómskych osád*. Nitra: UKF.
- Hotár, V., Paška, P., Perhácz, J. 2000. *Výchova a vzdelávanie dospelých. Andragogika. Terminologický a výkladový slovník*. Bratislava: SPN.
- Manniová, J. 2004. *Kapitoly z pedagogiky*. I. Bratislava: Luskpress.
- Ekonomické prehľady OECD Slovenská republika, 2007
www.romovia.vlada.gov.sk
www.rocepo.sk
www.education.gov.sk